

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ У ДІТЕЙ ЗІ ЗНИЖЕНИМ РОЗУМОВИМ РОЗВИТКОМ

Розглядаються показники соціально-комунікативної активності у розумово відсталих дітей, обґрунтовується добір діагностичних методик, викладається мета програми з формування соціально-комунікативної активності у розумово відсталих дітей, визначаються її етапи, блоки, аналізуються їх зміст та результати впровадженної програми.

Ключові слова: комунікативна діяльність, соціально-комунікативна активність, програма, психолого-педагогічна діяльність, діти зі зниженим розумовим розвитком.

Сучасний стан суспільних процесів дає підстави констатувати той факт, що природний розвиток соціально-комунікативної активності старших дошкільнят і молодших школярів зі зниженим розумовим розвитком, коло спілкування яких обмежується лише родиною та закладами освіти, нижчий за такий для дітей без порушень у розумовому розвитку. Цю проблему дає можливість вирішити цілеспрямована психолого-педагогічна корекційно-розвивальна діяльність з формування соціально-комунікативної активності дітей зі зниженим розумовим розвитком у закладах освіти.

Психологічні основи формування соціально-комунікативної активності розкриваються у працях В. Бехтерева, П. Блонського, Л. Божович, Л. Виготського, П. Гальперіна, Л. Герасимової, В. Давидова, І. Дубровиной, І. Кона, К. Корнілова, О. Леонтьєва, В. Мухіної, В. Петровського, С. Рубінштейна, Д. Ельконіна та ін.

Метою статті є обґрунтування програми з формування соціально-комунікативної активності дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного року, її короткий виклад та аналіз результатів експериментального впровадження.

Соціально-комунікативна активність — це сукупність знань, вмінь та ціннісних орієнтацій, які зумовлюють доцільну комунікативну поведінку особистості в соціальному середовищі. Під соціально-комунікативною активністю дітей зі зниженим розумовим розвитком розуміємо їх позитивно активні дії, спрямовані на пере-

творення оточуючої дійсності, що виявляється в умінні гармонізувати стосунки з оточуючими, прояві організаторських здібностей, небайдужості до проблем дітей та дорослих, ініціативності при організації різних заходів у групі тощо.

Особливо важливим завданням у психолого-педагогічній діяльності з розвитку соціально-комунікативної активності дітей з розумовою відсталістю є набуття комунікативних навичок та досвіду активної комунікативної взаємодії. Це неможливо вирішити традиційними методами. Ефективнішими стають інноваційні психологічні технології. Функціями психолога, який працює з розумово відсталими дітьми у закладах освіти, є соціальна адаптація, соціалізація, соціальний розвиток дітей; психологічна підтримка дітей та їхніх сімей; участь у проектуванні та функціонуванні виховного середовища, яке сприяє розкриттю особистості дітей; вивчення вікових та індивідуальних особливостей дітей з розумовою відсталістю; психологічна робота з батьками; причинна діагностика (розкриття причин виникнення тих або інших соціальних перепон розвитку особистості); розроблення психолого-педагогічних рекомендацій, які сприяють розвитку комунікативної діяльності, соціалізації, соціальної адаптації таких дітей.

Отже, зміст роботи психолога у закладах спеціальної освіти — сприяння соціальному розвитку кожної особистості, раннє виявлення кола її проблем та впровадження розвивальних і корекційних психолого-педагогічних програм.

Психолого-педагогічна програма з розвитку соціально-комунікативної активності дітей з розумовою відсталістю складається з певних етапів і блоків. На першому етапі виявляється рівень соціально-комунікативного розвитку дітей. Другий етап — діагностичний. На цьому етапі проводиться індивідуальне оцінювання соціально-комунікативної активності, соціальних проблем і особливостей нервово-психічного статусу дитини. З огляду на результати першого етапу можливим є обстеження дітей за допомогою набору психологічних тестів. Психолог діагностує мікросередовище дітей зі зниженим розумовим розвитком (тип сім'ї, взаємовідносини в ній та ін.). Третій етап психолого-педагогічної діяльності спрямований на розвиток соціально-комунікативної активності старших дошкільнят та молодших школярів з розумовою відсталістю у закладах освіти. Велика увага приділяється формуванню комунікативних навичок, збагаченню комунікативного досвіду, активізації комунікативної взаємодії, конструктивному вирішенню

конфліктних ситуацій, формуванню адекватної поведінки в різних соціальних ситуаціях, ініціативності, небайдужості до оточуючих подій тощо. Реалізується це за допомогою широкого спектра методів (авторські програми, індивідуальні заняття-консультації тощо). Завдання психолога у зв'язку з цим — психологічний супровід такої діяльності в освітньому закладі. Фахівець для виявлення соціальної активності у дітей використовує методи діагностування.

Аналіз літератури з розглядуваної теми дав змогу виявити такі компоненти соціальної активності дітей [1]:

- когнітивний — знання про соціокомунікативну діяльність людини;
- мотиваційний — потреби в комунікації;
- комунікативний — прийняття норм і правил комунікативної діяльності;
- емоційний — розвиток емпатії, почуттів, вміння адекватно реагувати на комунікативні події, що відбуваються навколо, тощо;
- креативний — творче сприйняття комунікацій, пошук нестандартних рішень у розв'язанні комунікативних завдань.

На підставі аналізу літератури [2; 3] були визначені складові соціально-комунікативної активності, які можна вважати показниками її сформованості: розвинені організаторські здібності, вміння гармонічно спілкуватися з оточуючими, комунікабельність, небайдужість, ініціативність. Згідно з цим було дібрано діагностичні методики.

Для вивчення комунікабельності, адекватної орієнтації в собі, готовності до комунікацій була використана методика Q-сортування поведінки в групі (адаптована). Методика має шість шкал: залежність, незалежність, комунікабельність, некомунікабельність, прийняття «боротьби», відхід від «боротьби».

Для вивчення комунікативних і організаторських здібностей використовувався тест-опитувальник КОЗ для дітей.

З метою вивчення розвинутості соціально-комунікативних якостей дітей, батькам була запропонована анкета для батьків Р. С Нємова, а також методика визначення соціальної активності дітей (авторська).

Умовно можна виокремити три рівні соціально-комунікативної активності дітей зі знизеним розумовим розвитком — великий, середній, низький.

Високий рівень — це діти, ініціативні в комунікаціях, вони жваво реагують на соціальні події, беруть в них активну участь, позитивно ставляться до оточуючих — як до дорослих, так і до однолітків, про-

понують власні варіанти вирішення комунікативних ситуацій, небайдужі до оточуючих їх людей, намагаються допомогти тим, хто, на їхній погляд, потребує допомоги, беруть активну участь у підготовці свят та організаційних заходах у групі, мають креативні ідеї щодо їх удосконалення, гармонійно взаємодіють зі своїм оточенням.

Середній рівень сформованості соціально-комунікативної активності — це діти, націлені на взаємодію з їх оточуючими, беруть участь у заходах групи, але їх необхідно зацікавлювати певними діями, спонукати до комунікативної активності, вони небайдужі до того, що відбувається навколо, але не завжди намагаються щось змінити, прокоментувати, допомагають і відповідають тільки після прохання про це, не завжди висловлюють свої думки до подій.

Низький рівень соціально-комунікативної активності — діти недовірливі, здебільшого замкнені, важко включаються у спільну навчальну, ігрову діяльність та комунікативні взаємини, не беруть на себе провідні ролі, рідко висловлюють особисті думки щодо того, що відбувається навколо, без особливого інтересу беруть участь у святах та інших соціальних заходах, дещо пасивні стосовно подій у групі, складно встановлюють комунікативні контакти, не виявляють ініціативи у спілкуванні з оточуючими, бажання запропонувати власні варіанти вирішення певних соціальних ситуацій.

У створенні психолого-педагогічної програми з розвитку соціально-комунікативної активності дітей зі зниженим розумовим розвитком були використані такі принципи:

- комплексного підходу до організації комунікативної діяльності з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей дітей;
- розвитку здібностей та інтересів дітей;
- визнання прав дитини на самовизначення і самореалізацію;
- співпраці педагогічного колективу та батьків у процесі розвитку соціально-комунікативної активності дітей;
- гуманізації педагогічного управління освітньо-виховним процесом.

Серед засобів, що були застосовані у програмі розвитку соціально-комунікативної активності дітей, визначено головними: сюжетно-рольові ігри, аналіз казок із можливими варіантами їх завершення, програвання соціально-комунікативних ситуацій, розвиткові завдання тощо.

Метою програми є створення умов, що сприяють розвитку соціально-комунікативної активності дітей, активізації їх комунікативної діяльності, налагодженню контактів серед вихованців освітнього

закладу, усвідомленню батьками та педагогічним колективом необхідності діяльності, спрямованої на формування соціально-комунікативної активності дітей зі зниженим розумовим розвитком та налагодження їх стосунків із соціумом.

Програма розвитку соціально-комунікативної активності у дітей зі зниженим розумовим розвитком, що складена з чотирьох блоків, була реалізована з учнями молодших класів спеціальних загально-освітніх шкіл-інтернатів I–II ступенів м. Харкова. В експерименті було задіяно 150 школярів початкових класів, 75 з яких становили контрольну, 75 — експериментальну групи.

I блок. Гармонізація стосунків у групі.

II блок. Стимулювання соціально-комунікативної активності на соціально-побутовому рівні.

III блок. Активізація соціально-комунікативної активності під час ігрових занять.

IV блок. Оптимізація соціально-комунікативної активності в процесі пізнавальної діяльності.

I блок. Гармонізація стосунків в групі та з батьками.

Мета занять — поліпшення міжособистісних стосунків між дітьми, з вихователями, емоційне розкріпачення.

До блоку увійшли заняття з таких тем:

1. Увага до оточуючих.
2. Ми — це група.
3. Вчимося володіти собою.
4. Керуємо емоціями.
5. Саморозкриття.
6. Подолання сором'язливості.

Наш досвід довів, що I блок програми слід проводити груповим і малогруповим методами. Заняття I блоку готують дітей до взаємодії в групі. Заняття проводились з усіма членами групи. Зауважимо, що не всі діти були одразу готові до комунікативної взаємодії. Потребувався певний час, поки вони «включились» у заняття. Заняття з кожної теми I блоку тривало кілька днів, в середньому 3–4 дні. Наприкінці кожної теми надавалося домашнє завдання, в якому повинні були взяти участь батьки. Для батьків дітей із розумовою відсталістю було проведено лекцію та бесіди щодо особливостей виконання домашнього завдання, надані необхідні роз'яснення.

Також у I блоці були проведені лекція і дискусія з батьками на тему «Соціально-комунікативна активність та її роль у соціалізації особистості дітей з особливими потребами».

Для педагогічних працівників освітнього закладу був проведений семінар «Соціально-комунікативна активність та методи її формування у дітей зі зниженим розумовим розвитком».

II блок. Стимулювання соціально-комунікативної активності на соціально-побутовому рівні.

Мета занять — стимулювання соціально-комунікативної активності, формування бажання допомогти оточуючим, розвиток емпатії, небайдужості, активізація комунікативної діяльності.

До II блоку увійшли заняття з таких тем:

1. Чистота навколо.
2. Екологія.
3. Покупки.
4. Транспорт.
5. Допомога іншим.
6. Дозвілля.

У ході занять II блоку увагу було акцентовано на формуванні соціально-комунікативної активності дітей в різних ситуаціях. Наприклад, щодо заняття «Дозвілля»: ми обговорювали поняття «час дозвілля», запитували, як його вони звичайно проводять, пропонували визначити оптимальне проведення дозвілля, аналізували їхні пропозиції, визначали найдоцільніші відповіді. Тих дітей, хто не дуже охоче відповідав, активізували за допомогою додаткових запитань, заохочувань тощо.

На заняттях з теми «Допомога іншим» були розіграні соціальні ситуації (наприклад, якщо хтось підсковзнувся за ожеледиці та не може самостійно підвестися, що ви будете робити?). Відповіді та дії дітей обговорювались, визначалися доцільні дії. Якщо дитина поводитися байдуже, ситуацію проектували на неї, наприклад: «А чи було тебе приємно, якщо б ти впав, а інші пройшли мимо і навіть не запитали, чи потрібна тобі допомога?».

До занять **III блоку** «Активізація соціально-комунікативної активності у процесі ігрових занять» були задіяні сюжетно-рольові ігри, що ґрунтувалися на різних казках.

Казки було згруповано по таких темах:

1. Спрямовані на необхідність об'єднання спільних дій задля успіху всіх: «Ріпка», «Теремок», «Як тварини зимували», «Іван і сірий вовк», «Гуси-лебеді», «Василиса Прекрасна», «Півник та бобове зернятко», «Три поросся», «Бременські музиканти», «Як Хома образи копив».

2. Казки, що стимулюють етичну комунікативну поведінку: «Золотий півник», «Казка про сплячу красуню та сім богатирів»,

«Казка про Царя Салтана» (О. Пушкін); «Карлик Ніс» (В. Гауф); «Билина про Добриню Нікітича та змія Горинича»; «Царівни золотого, срібного та мідного царств», «Селянин та змія», «Чарівна Василиса»; «Мандрування Нільса з дикими гусьми» (Г. Андерсен).

3. Казки, що активізують самоідентифікацію: «Казка про гупе мишеня», «Казка про розумне мишеня» («С. Маршак), «Казка про золоту рибку» (О. Пушкін), «Три ведмеді»; «Дюймовочка», «Гидке каченя» (Г. Андерсен), «Дядя Федір, Пес та Кіт або Простоквашино» (Е. Успенський).

4. Казки, спрямовані на необхідність особистісного зростання: «Слоненя» (Р. Киплинг), «Маленький Мук» (В. Гауф), «Зірковий хлопчик» (О. Уайльд), «Дикі лебеді» (Г. Андерсена), «Чарівник Ізумрудного міста» (А. Волкова), «Аленька квітка» та ін.

5. Казки, що акцентують увагу особистості на потребі в інших, на егоїстичній або альтруїстичній поведінці: «Казка про Хому та Ховраха», «Морозко», «Сліпа конячка» тощо.

Зауважимо, що необов'язково використовувати весь сюжет казки. Достатньо вибрати фрагмент сюжету та змодифікувати його. Важливо, щоб діти змогли запропонувати інші варіанти розвитку подій, де герої будуть активнішими, тобто стимулювати комунікативну активність та комунікативну діяльність дітей.

IV блок. Оптимізація соціально-комунікативної активності в процесі пізнавальної діяльності. До цього блоку увійшли заняття з розвитку пізнавальних можливостей та комунікативної активності дітей зі зниженим розумовим розвитком.

Були проведені заняття на теми: «Казки у фарбах», «Мистецтво біля нас», «Лідерські якості», фестиваль «Ми можемо все» тощо.

Участь дітей у цих заходах розвивало комунікативну, соціальну, творчу, пізнавальну активності. У ході апробації занять цього блоку було доведено, що застосування суб'єктно-орієнтовних форм у розвитку соціально-комунікативної активності дітей може активізувати кожного учасника, незалежно на їх кількості. Так, проведення пізнавально-ігрових програм з елементами театралізації «Мій приятель світлофор», «Птиці наші друзі», «Свято весни» надало можливість створити умови для продуктивної самореалізації кожного учасника.

Вихователям груп були надані практичні рекомендації щодо активізації соціально-комунікативної активності дітей в процесі розвиткових занять різної спрямованості. Для цього проводилися семінари та лекції. З метою ознайомлення батьків з роллю соціаль-

но-комунікативної активності під час реалізації програми були неодноразово організовані батьківські збори, на яких обговорювалися теоретичні питання і практичні рекомендації щодо розвитку комунікативної діяльності, комунікативних якостей, зокрема соціально-комунікативної активності.

Зауважимо, що в процесі формування соціально-комунікативної активності дітей з розумовою відсталістю враховувалися їхні емоційні реакції, задіяність в іграх, відносини з іншими дітьми, ставлення до занять, а також всі виникаючі проблеми дитини фіксувалися у протоколах.

Отже, під час реалізації програми з формування соціальної активності були використані діяльнісний і комплексний підходи. Було виявлено, що діяльнісний підхід потребує організації мотиваційного, змістового, операційного, когнітивного компонентів комунікативної діяльності. Комплексний підхід передбачає сполучення всіх видів діяльності (дозвіллевої, пізнавальної, трудової, комунікативної).

Усе викладене дає підстави дійти таких висновків:

1. Ефективною буде різнопланова діяльність, оскільки необхідно за допомогою діагностичних методик виявити і згрупувати дітей за рівнями розвитку соціально-комунікативної активності, ознайомити педагогічний колектив з методиками формування соціально-комунікативної активності молодших школярів, гармонізувати міжособистісні стосунки між дітьми, встановити постійний контакт з їхніми батьками та залучити їх до активної співпраці. Активна співпраця психолога, педагогічного колективу, батьків дітей із розумовою відсталістю в освітньому закладі є необхідною умовою реалізації програми з розвитку соціально-комунікативної активності.

2. Мета розробленої програми — розвивальна, вона має навчальну, виховну, корекційну розвивальну функції. Навчальна вирішується у формі ігрових завдань, з використанням етюдів, ситуацій, ігор; корекційна — спрямована на гармонізацію стосунків з оточуючими, виправлення недоліків у комунікативній поведінці; розвивальна — орієнтована на розвиток соціально-комунікативної активності, виховна — на соціальне виховання дітей. Психолого-педагогічна програма з розвитку соціально-комунікативної активності націлена на активізацію комунікативної, соціально-побутової діяльності, небайдужості до оточуючих, активної життєвої позиції, сприяє адекватній реакції на соціальні події, розширює репертуар соціально-значущих та комунікативних реакцій.

3. При систематичному впливі на особистість розумово відстаючої дитини найадекватнішим є використання спеціально підбраної системи занять з метою розвитку комунікативних можливостей і становлення соціально вагомих особистісних якостей, ґрунтуючись на активізації сфер розвитку дітей — пізнавальної, емоційної, поведінкової.

4. Реалізація програми передбачає зміну настанов, які виявляються у стереотипних діях, емоційних, комунікативних реакціях. Застосовувалися прийоми навчання вирішення конфліктних ситуацій, вираження навичок комунікативної взаємодії, емоційного розкріпачення, формування почуття придатності до групи, активної соціальної позиції.

5. Для психолого-педагогічної діяльності з розвитку соціально-комунікативної активності адекватнішою є спеціально підбрана система, яка включає в себе всі рівні роботи з учасниками: інформаційно-пізнавальний, особистісний, поведінковий. Визначення напрямів впливу, добір засобів здійснюються з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей розвитку дітей зі зниженим розумовим розвитком, тому робота здійснювалася в індивідуальній та груповій формах.

6. Доведено, що після впровадження розробленої психолого-педагогічної програми в експериментальній групі кількість дітей з високим рівнем соціально-комунікативної активності зросла на 14%, з середнім — на 24%, з низьким — зменшилася на 28%, тоді як в контрольній групі кількість дітей з високим рівнем соціальної компетентності збільшилася на 1%, з середнім — на 2%, а з низьким — знизилася на 3%, що доводить ефективність впроваджених заходів. Таким чином, отримані позитивні дані свідчать про ефективність психолого-педагогічної програми з формування соціально-комунікативної активності дітей зі зниженим розумовим розвитком.

Перспективою подальшого дослідження є розроблення й упровадження комплексної програми з розвитку комунікативної діяльності школярів з розумовою відсталістю.

Рассматриваются показатели социально-коммуникативной активности у умственно отсталых детей, обосновывается отбор диагностических методик, излагается цель программы по формированию социально-коммуникативной активности у умственно отсталых детей, определяются ее этапы, блоки, анализируются их содержание и результаты внедренной программы.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, социально-коммуникативная активность, программа, психолого-педагогическая деятельность, дети со сниженным умственным развитием.

The indexes of socially-communicative activity are examined for retard children, the selection of diagnostic methodologies is grounded, a program aim is determined from forming of socially-communicative activity for retard children, her stages, blocks, are determined, their maintenance and results of the inculcated program are analysed.

Key words: communicative activity, socially-communicative activity, program, psychological and pedagogical activity, children with mionectic mental development.

Література

1. Герасимова Л. А. Воспитание социальной активности детей в учреждениях дополнительного образования / Л. А. Герасимова. — Дис. ... канд. пед. наук. — Оренбург, 2003. — 176 с.
2. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. — М. : Есмо-пресс, 2003. — 315 с.
3. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растянников. — М.: Мир, 1990. — 360 с.
4. Софій Н., Ермаков І. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Н. Софій, І. Ермаков. — К. : Контекст, 2000. — 336 с.